

مساجد بقیع در منابع تاریخی

سیدمحمد حسین میرعبداللہی شمس^۱

چکیده

قبرستان بقیع؛ یکی از قبرستان‌های مهم و مقدس جهان اسلام است که همواره کانون توجه مسلمانان بوده و آن مشتمل بر اماکنی؛ از جمله خانه‌های برخی از اهل بیت علیهم‌السلام و مسجدهای تاریخی بوده است. برخی از این مسجدها عبارتند از: مسجد اُبی بن کعب، مسجد امام زین العابدین علیه‌السلام، مسجد بقیع الزبیر، مسجد فاطمه علیها‌السلام یا بیت الاحزان که احتمالاً همان مسجد بیت الاحزان باشد و...؛ در اینکه برخی از این مساجد آیا جزو مساجد بقیع بوده یا خیر، بحث و بررسی بیشتر و دقیق‌تری نیاز دارد و از سوی برخی از مورخان تأیید نشده و تا کنون پژوهش منسجمی در این زمینه انجام نگرفته و برای نخستین بار در این مقاله ارائه می‌شود.

کلید واژه‌ها:

مساجد، بقیع، مسجد ابی بن کعب، مسجد امام زین العابدین علیه‌السلام، مسجد بقیع الزبیر، مسجد فاطمه علیها‌السلام

6842Mirabdolahi@jamil.ir

۱. محقق و پژوهشگر حوزه علمیه.

مقدمه:

بقیع یا بقیع العَرَفَد یکی از قبرستان‌های مهم، مشهور و مقدس جهان اسلام از زمان شکل‌گیری جامعه اسلامی است که به دلیل اینکه زیارتگاه‌های شخصیت‌های مقدس صدر اسلام - همچون امام حسن مجتبی، امام زین العابدین، امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام و شماری از نزدیکان رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم (مانند فرزندان و همسران آن حضرت) و شخصیت‌هایی همچون عثمان بن مظعون، عثمان بن عفان، مالک بن انس و... - در این قبرستان است و همچنین براساس این احتمال که قبر گمشده حضرت فاطمه زهرا علیها‌السلام نیز در بقیع باشد، این قبرستان همواره محل احترام و کانون توجه ویژه مسلمانان و به خصوص شیعیان بوده است.

این مکان طی قرن‌ها مشتمل بر اماکنی چون خانه امام علی علیه‌السلام، خانه امام زین العابدین علیه‌السلام، خانه عقیل، خانه محمد بن حنفیه و... (پورامینی، ۱۳۹۴ ش، ص ۳۲۰-۳۲۵) و همچنین دربرگیرنده مساجدی نیز بوده است. در این نوشتار فقط به مساجدی که در بقیع بوده و اکنون اثری از هیچ‌یک از آنها نیست، اشاره خواهد شد.

مسجد اَبی بن کعب

مسجد اَبی بن کعب یا مسجد بنی حُدَیله (مَطَری، ۱۴۰۳ ق، ص ۲۱۱) یا مسجد بنی جُدَیله (سمهودی، ۲۰۰۶ م، ج ۳ ص ۵۶) یا مسجد البقیع (سمهودی، ۲۰۰۶ م، ج ۳ ص ۵۴)؛ خیاری، ۱۴۱۹ ق، ص ۲۰۲) از مساجد تاریخی مدینه در داخل بقیع بوده که براساس گزارش سمهودی در سمت راست کسی که از درب جمعه بقیع خارج می‌شود، قرار گرفته بود؛ (سمهودی، ۲۰۰۶ م، ج ۳ ص ۵۴) به عبارت دیگر گفته‌اند: مسجد مذکور برابر قبر عقیل و قبر همسران پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در سمت غرب این قبور داخل دیوار بقیع قرار داشته است. (همانجا؛ کعکی، ۱۴۳۰ ق، ج ۱، ص ۶۳۲ و ۶۳۴) بعضی گفته‌اند: مکان آن

در ابتدای دیوار غرب بقیع، تقریباً روبه روی قبور ائمه بقیع علیهم السلام در سمت غرب و سمت راست در ورودی بقیع بوده است. (فائدان، ۱۳۷۴ش، ص ۳۳۴)

در منابع متأخر (دست کم از سده نهم هجری به این طرف) از مسجدی در بقیع به نام «مسجد ابی بن کعب» یاد شده و پیش از آن اگر چه از مسجد مذکور سخن گفته اند، ولی از بودن آن در بقیع سخنی نیست. شاید نخستین کسی که به وجود مسجد ابی بن کعب در بقیع اشاره کرده، شمس الدین سخاوی (م ۹۰۲ق) است که به بازسازی این مسجد به دست شیخ مسجد النبی (امیر شاهین جمالی م ۹۲۲ق)) اشاره کرده و گفته است که بازسازی آن کاری نزدیک به ساخت مسجد از نو بود. (سخاوی، ۱۴۱۴ق، ج ۱ ص ۳۸؛ ر.ک: خامه یار، ۱۴۰۱ش، ص ۷۱)

مطری (م ۷۴۱ق) این مسجد را در باب مساجد غیر معروفه مدینه آورده و می گوید: «منازل بنی حدیله [که طبعاً مسجد بنی حدیله یا مسجد ابی بن کعب میان این منازل بوده] کنار چاه حاء در شمال شرق حصار مدینه قرار داشته است». (مطری، ۱۴۰۳ق، ص ۲۱) چاه حاء که تا چند وقت پیش هنوز باقی بود و جزء باغ ابوطالب انصاری بوده، در قسمت شمال مسجد نبوی، سمت چپ از داخل درب ورودی شماره ۲۱ (باب ملک فهد)، با فاصله چند متر از در قرار داشته و در سال ۱۴۱۴ در توسعه دوم مسجد النبی به دست سعودی ها تخریب شد. (عبدالغنی، ۱۴۲۴ق، ص ۱۳۱) با توجه به آنچه گفته شد، که مسجد ابی بن کعب در بقیع بوده، باید گفت خانه های بنی حدیله یا جدیله نیز شمال شرق مسجد نبوی و شرق این مسجد تا در قسمتی از بقیع ادامه داشته است. سمهودی نیز می گوید: در کلام مطری چیزی است که مجاورت و اتصال بقیع را به منازل بنی جدیله اقتضا می کند. (سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳ ص ۵۵)

رسول خدا صلی الله علیه و آله به نماز خواندن در مسجد ابی بن کعب تمایل داشت و بارها در

آن نماز می خواند و می فرمود: «اگر ترس از روی آوردن مردم [تنها] به این مسجد نبود، فراوان در این مکان نماز می خواندم». (ابن شَبَّه نمیری، ۱۴۱۰ق، ج ۱، صص ۴۶ و ۴۷؛ صَبَّاح، ۱۴۲۰ق، ص ۱۴۲)؛ احتمالاً اَبی بن کعب بن قیس، صحابی جلیل القدر رسول خدا ﷺ که از طایفه بنی جَدَیله یا بنی حُدَیله - تیره ای از بنومعاویة بن عمرو بن مالک بن نجار - از قبیله خزرج است. (ابن حزم اندلسی، ۱۴۰۳، ص ۳۴۸) ابی بن کعب در مکه اسلام آورد و از بیعت کنندگان با رسول خدا ﷺ در بیعت عقبه ثانیه بود و او را از قِزّا و فقهای صحابه گفته اند. (ابن عبد البر، ۱۴۱۲ق، ج ۱، صص ۶۵ و ۶۶) منزل او را، که در بقیع بوده یا بعدها در بقیع قرار گرفته، در عصر پیامبر ﷺ، به مسجد تبدیل کردند.

بعضی هم گفته اند به علت اینکه این مسجد به خانه ابی بن کعب متصل بوده، به نام وی شهرت یافته است. (صبری پاشا، ۱۴۲۴ق، ج ۴ ص ۷۰۳) احتمال نیز دارد که بنی حدیله، جایی از محله خود را در محدوده بقیع به عنوان مسجد معین کرده باشند و بعدها این مسجد به نام اشرف طایفه بنی حدیله، ابی بن کعب، شهرت گرفته باشد. (نجفی، ۱۳۶۷ش، ج ۱ ص ۱۹۵)

سمهودی (م ۹۱۱هـ) این مسجد را در شمار مساجدی آورده که مکان آن اجمالاً معلوم است، اما اثری از آن نیست و از مطری (م ۷۴۱ق)، نیز نقل کرده که در عصر او نیز این مسجد، همین وضعیت را داشته است (ر.ک: سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۳ ص ۵۶). این در حالی ست که سمهودی پیش از این مسجد ابی بن کعب را در شمار مساجد معلومه و در ردیف مسجد قبلتین و مساجد فتح آورده و می گوید: «در زمان او تنها یک ستون از آن باقی مانده و بقایای باقی مانده از بنا نیز نشان می دهد که این مسجد در زمان عمر بن عبدالعزیز (۸۷-۹۳ق) ساخته شده است». (همان، ۲۰۰۶م، ج ۳، ص ۵۴) البته اینکه سمهودی می گوید تنها یک ستون از آن باقی مانده، احتمالاً اشاره به زمان پیش از بازسازی این مسجد در عصر وی به دست امیرشاهین جمالی باشد.

به هر حال مسجد مذکور پیش از تسلط وهابیان بر مدینه نیز موجود بوده، ولی رو به ویرانی گذاشته بود و جایگاه آلات حفاری قرار داده بودند تا اینکه حکومت عثمانی اقدام به تجدید بنای آن کرد. (رفعت پاشا ابراهیم، ۱۹۲۵م، ج ۱ ص ۴۲۰؛ خیاری، ۱۴۱۹، ص ۲۰۳).

در برخی از سفرنامه های حج قاجاری و در ذیل سال ۱۲۲۳ قمری آمده است که هنگامی که وارد بقیع می شوید، سمت راست، مسجد پوشیده ای مانند اتاق است که بر سردر آن نوشته شده است: «هذا مسجد أبي بن كعب و صلى فيه النبي ﷺ غير مرة». (جعفریان، ۱۳۸۹ش، ج ۵ ص ۴۷۶)

در سال ۱۳۰۳ قمری نیز چنان که علی بن موسی مدنی در تاریخش (وصف / لمدینه) می نویسد، این مسجد آباد بوده است. (مدنی، بی تا، ص ۱۱؛ رک: عطار، ۱۴۳۴ق، ص ۳۵۵) ولی پس از تخریب گنبد و بارگاه های بقیع در سال ۱۳۴۴ قمری و در بازسازی های دیوار غربی بقیع به دست سعودی ها این مسجد نیز تخریب و اکنون اثری از آن نیست. (قائدان، ۱۳۷۴، ص ۳۳۴).

مسجد امام زین العابدین علیه السلام

مسجد امام زین العابدین علیه السلام مسجد کوچک و متروکی در محوطه غربی حرم اسماعیل بن جعفر الصادق علیه السلام بوده و در شمال این محوطه نیز خانه امام زین العابدین علیه السلام قرار داشته است. (مطری، ۱۴۰۳م، ص ۱۲۱) گفته می شود این حرم و زیارتگاه، که به وسیله برخی از پادشاهان فاطمی مصر (۳۰۲-۵۶۴ ق) بنا شد، خارج بقیع فعلی، مقابل قبور ائمه بقیع علیهم السلام و قبر عباس، قبل از حصار مدینه و متصل به آن قرار داشته است؛ به گونه ای که ورود به آن از داخل شهر امکان پذیر بوده است. (مرجانی، ۲۰۰۲م، ج ۲، ص ۱۰۵؛ سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳ ص ۱۰۳)

میان در میانی و آخری این حرم، قطعه سنگی به عنوان وقفنامه بوده است. بر اساس این وقفنامه، حسین بن ابی‌الهیجا که از سوی فاطمیون مصر بر حجاز حکومت داشته، در سال ۵۴۶ هجری قمری حرم اسماعیل را تعمیر کرد. در ذیل این وقفنامه نیز آمده است که محوطه این حرم، خانه امام زین‌العابدین علیه السلام و مسجد هم منتسب به آن حضرت است. (سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۳، ص ۱۰۳؛ رک: ۱۳۹۴ ش، صص ۲۷۹ - ۲۸۱). به نظر می‌رسد حسین بن ابی‌الهیجا در سال ۵۴۶ قمری مسجد امام زین‌العابدین علیه السلام را نیز همراه حرم تعمیر کرده باشد.

سمهودی به بازسازی این مسجد در سال ۸۸۴ قمری نیز اشاره کرده است. (سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۳، ص ۱۰۳) تا پیش از سال ۱۳۵۳ شمسی تنها زیارتگاه اسماعیل بن جعفر الصادق علیه السلام به صورت اتاقی در آن سوی خیابان ابوذر (مقابل پله‌های کنونی بقیع) و با فاصله پانزده متری از دیوار غربی بقیع باقی مانده بود. در سال ۱۳۵۳ شمسی برای بازسازی و توسعه اطراف حرم نبوی، این محل را نیز کاملاً تخریب کردند. گفته می‌شود جسد اسماعیل را، که هنوز سالم مانده بود، از آنجا خارج کردند و به محل فعلی (حدود ده متری شرق مقبره شهدای حرّه) انتقال دادند. (نجفی، ۱۳۸۶ ش، ص ۳۰۰). اما از آنجا که منابع گفته‌اند: بعد از آنکه اسماعیل در زمان حیات پدرش (۱۳۳ ق) در منطقه عَرِیض از دنیا رفت، او را به داخل شهر مدینه آوردند و در بقیع دفن کردند (فخر رازی، ۱۳۷۷ ش، ص ۱۱۵؛ ابن‌عنه، ۱۴۱۷ ق، ص ۲۱۵)، لاجرم باید ملتزم شویم که محل سابق، زیارتگاه اسماعیل و مسجد امام زین‌العابدین علیه السلام در کنار آن نیز زمانی جزء بقیع بوده است. مؤید این مطلب آن است که مدینه شناسانی چون مرجانی (م بعد از ۷۷۰ ق) و سمهودی (م ۹۱۱ ق) در بیان مشاهد معروفه مدینه در بقیع و غیر بقیع، حرم و مسجد فوق را جزء بقیع می‌دانستند. (مرجانی، ۲۰۰۲، ج ۲، ص ۱۰۵؛ سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۳، صص ۱۰۳-۹۹).

مسجد بقیع الزبیر

مسجد بقیع الزبیر بنا بر قولی از مساجد بقیع است. ابن شَبّه می‌گوید:

اسْتَقَطَّ الزَّبِيرُ النَّبِيَّ ﷺ الْبَقِيعَ فَقَطَعَهُ فَهُوَ بَقِيعُ الزَّبِيرِ

زبیر از پیامبر ﷺ تقاضا کرد بخشی از بقیع را به او واگذار کند و حضرت نیز چنان کرد. پس آن قسمت واگذار شده به نام بقیع الزبیر شهرت یافت. (ابن شَبّه نمیری، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۲۹)

از عبارت ابن شَبّه ظاهر می‌شود که بقیع الزبیر در عصر رسول خدا ﷺ بخشی از بقیع معروف (بقیع الغرقد) بوده است. در برخی منابع نیز آمده است که مسجد بقیع الزبیر در شرق مسجد النبی و نزدیک مقبره اسماعیل (فرزند امام صادق ع) قرار داشته (عطار، ۱۴۳۴ق، ص ۴۰۳) و در سابق گفته شد که محدوده سابق زیارتگاه اسماعیل را نیز باید جزء قبرستان بقیع محسوب کرد.

از سوی دیگر سمهودی می‌گوید: «بقیع الزبیر در مجاورت خانه‌های بنی غنم و در شرق منازل بنی زُرَیق و شرق محله بَقَال قرار داشته و گویا مردم از آنجا می‌گذشته و به بقیع الغرقد می‌رسیدند». (سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۴ ص ۳۲)

برخی نیز این مسجد را مجاور مدرسه و رباط رستمیه دانسته‌اند (کعکی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۶۱) و معتقدند مسجد بقیع الزبیر خارج از محدوده بقیع بوده است. (کعکی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، صص ۶۰۸ - ۶۲۷؛ خیاری، ۱۴۱۹ق، ص ۲۲۰؛ صَبَاغ، ۱۴۲۰ق، صص ۱۲۶ و ۱۲۷)

سمهودی ذیل عنوان «مسجد بقیع الزبیر» چنین روایت کرده: «رسول خدا ﷺ هنگام چاشت (صُحی) دو رکعت نماز در بقیع الزبیر به جای آورد [که گویا در محل این مسجد بوده] اصحاب به ایشان گفتند تا به حال چنین نمازی نخوانده بود». حضرت فرمود: «این نماز بیم و امید بود و نباید آن را ترک کنند». (سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳ ص ۶۶؛

خیاری، ۱۴۱۹ق، ص ۲۲۰). ابن شاهین نیز از طریق عطاء بن یسار از ابی سعید خُدَری روایت کرده که رسول خدا ﷺ در وقت چاشت در بقیع الزبیر هشت رکعت نماز به جای آورد و سپس فرمود: «این نماز بیم و امید بود»^۱ (ابن شاهین، ۱۴۰۸، ج ۱ ص ۱۹۵). به نظر می‌رسد عمر بن عبدالعزیز هنگامی که والی مدینه بود (۸۷-۹۳ ق) مسجد بقیع الزبیر را بازسازی کرده است و بعد به مرور زمان از بین رفت تا اینکه عثمانی‌ها در همان مکان (مجاور مدرسه و رباط رستمیه) مسجدی به همین نام بنا کردند. مسجد مذکور در طرح توسعه و ساخت وسازه‌های مسجد النبی و اطراف آن از بین رفت و در حال حاضر اثری از آن نیست. (کعکی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۶۱۲). اگر این مسجد در بقیع فعلی نیز بوده یا در محدوده سابق زیارتگاه اسماعیل قرار داشته، در طول تاریخ از بین رفته است.

مسجد فاطمه علیها السلام یا بیت الأحزان

مسجد فاطمه یا بیت الأحزان (بیت الحزن) یا قُبَّةُ الأَحْزَانِ (قبة الحزن) یا دارالْحُزْنِ محل گریه حضرت زهرا علیها السلام در بقیع در سوگ پدرش رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم بوده و بنا بر یکی از اقوال محل قبر حضرت زهرا نیز هست. (ابن جبیر، بی تا، ص ۱۵۵؛ سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۳، ص ۹۴). این مکان دست کم از سده پنجم هجری به بعد (از زمان غزالی م ۵۰۵ ق) در منابع مختلف از آن به عنوان مسجد فاطمه علیها السلام یاد می‌شده است. (غزالی، بی تا، ص ۲۰۶؛ سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۳ ص ۱۰۱؛ دیاربکری، بی تا، ج ۲ ص ۱۷۶).

ابن شبه نیز به سند خود از محمد بن حنفیه نقل کرده که چون فاطمه بنت اسد (مادر امیرالمؤمنین علیه السلام) از دنیا رفت، رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم دستور داد در محل مسجدی که امروزه به «قبر فاطمه» شهرت دارد، او را به خاک بسپارند. (ابن شبه، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۲۳)

۱. «أَتَمَّهَا صَلَاةً رَغَبٍ وَرَهَبٍ».

از این روایت از یک سوی می توان چنین برداشت کرد که احتمالاً محل مسجد فاطمه یا در واقع همان بیت الأحران، در اصل محل قبر فاطمه بنت اسد بوده است ولی از سوی دیگر می توان دریافت کرد که در عصر ابن شبه (قرن سوم) نیز محل مذکور به عنوان مسجد فاطمه (فاطمه بنت رسول الله ﷺ یا فاطمه بنت اسد) معروف بوده است. همچنین در رساله کهنی در توصیف مکه و مدینه نیز، که به احتمال زیاد در نیمه دوم سده چهارم نگاشته شده، به محلی مقابل قبر امام حسن علیه السلام اشاره شده که در آن محل امام علی علیه السلام بر حضرت فاطمه علیه السلام نماز گزارده و در آنجا مسجدی ساخته شده است. بی شک این محل نیز جائی جز «مسجد فاطمه» یا «بیت الأحران» نیست (خامه یار، ص ۵۹). بنا بر این احتمالاً در قرون نخست هجری نیز محل منسوب به حضرت زهرا (بیت الأحران) به عنوان مسجد شناخته می شده است. غزالی در این باره می گوید:

مستحب است زائر مدینه هر روز پس از سلام بر رسول خدا ﷺ به بقیع رود... و قبر حسن بن علی، علی بن الحسین، محمد بن علی و جعفر بن محمد علیهم السلام را زیارت کرده و در مسجد فاطمه (بیت الأحران) نماز گزارد. (غزالی، بی تا، ص ۲۰۶)

دیار بکری نیز به استحباب رفتن به مسجد فاطمه علیه السلام در بقیع و خواندن نماز در آنجا اذعان کرده است. (دیار بکری، بی تا، ج ۲، ص ۱۷۶).

محل مزبور در بقیع در جوار بیت عقیل در جنوب شرق قبر فاطمه بنت اسد و قبور چهار امام قرار داشته و در زمان حکومت عثمانی ضریحی نیز در آنجا گذاشته شد. گویند این ضریح محل درخت نخلی بوده که به معجزه آن حضرت سبز شده یا محل درخت نخلی که بعد از وفات رسول خدا ﷺ در سایه آن می نشسته است. اما به هر حال محل مذکور سرانجام به دست وهابیان همزمان با تخریب قبور ائمه بقیع علیهم السلام (۱۳۴۴ ق) تخریب شد و اکنون عین و اثری از مسجد فاطمه یا بیت الأحران فاطمه

در بقیع نیست. (رغد العاملی، ۱۴۱۸ق، ص ۴۵۷؛ خامه یار، ۱۴۰۱ش، ص ۵۵)

لازم به ذکر است که برخی از محققین (نجمی، ۱۳۸۶ش، ص ۱۸۱) آورده اند که بیت الأحزان هیچ گاه به عنوان یک مسجد واقعی شناخته نشده و مؤید آن این است که در تألیفات مدینه شناسانی مانند سمهودی، که همه مساجد موجود در داخل و خارج مدینه را معرفی کرده اند، در داخل بقیع از مسجدی به نام مسجد فاطمه ذکری به میان نیامده است. و این در حالی است که سمهودی مکرر از مسجد فاطمه علیها السلام در بقیع، که به تعبیر او معروف به بیت الحزن بوده، یاد کرده است. (رک: سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳، ص ۹۳، ۹۴ و ص ۱۰۱) و غزالی نیز پیش از او در قرن پنجم و اوایل قرن ششم هجری از استحباب نماز در مسجد فاطمه در بقیع سخن گفته بود که بی شک مقصود او همان بیت الأحزان فاطمه علیها السلام است.

اشتباه دیگر محقق مذکور آن است که بیت الأحزان یا مسجد فاطمه را در جنوب غرب قبور ائمه بقیع و قبر عباس و فاطمه بنت اسد دانسته، در حالی که بیت الأحزان در جانب قبله قبر فاطمه بنت اسد و عباس و در جنوب شرق این قبور واقع بوده است. (رک: سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳، ص ۹۳)

مسجدی دیگر در بقیع

شیخ صدوق رحمته الله (م ۳۸۱) پس از ذکر متن زیارات ائمه بقیع علیهم السلام می نویسد: سپس هشت رکعت نماز (برای هر امامی دو رکعت) در مسجدی که آنجاست بخوان و در آن هر سوره ای که خواستی قرائت کن و گفته شده که فاطمه زهرا علیها السلام در این مسجد (مسجد واقع در بقیع) نماز خوانده است. (شیخ صدوق، بی تا، ج ۲ ص ۵۷۷) البته احتمال دارد این مسجد، همان مسجد حضرت فاطمه یا بیت الأحزان باشد. آنچه این احتمال را تقویت می کند، همان سخن سابق غزالی مبنی بر استحباب خواندن

نماز در مسجد بیت الأحزان پس از انجام زیارت ائمه بقیع علیهم السلام است و اینکه در برخی سفرنامه های عصر قاجار (سفرنامه امین الدوله) نیز آمده است که برخی زائران زیارت ائمه بقیع علیهم السلام را در بقعه ائمه علیهم السلام می خوانده و نماز آن را در مسجد بیت الأحزان به جای می آورده اند. (جعفریان، ۱۳۸۹ ش، ج ۱، ص ۹۹).

نتیجه گیری

از آنچه گذشت به دست آمد که در بقیع اماکنی چون خانه ها و مساجد بوده و دست کم و بی شک می توان از سه مسجد در بقیع یاد کرد.

۱. مسجد ابی بن کعب، روبه روی قبور عقیل و همسران پیامبر صلی الله علیه و آله یا مقابل قبور

ائمه بقیع علیهم السلام؛

۲. مسجد امام زین العابدین علیه السلام، کنار خیابان سابق ابوذر، تقریبا مقابل مقبره ائمه

بقیع؛

۳. مسجد فاطمه یا بیت الأحزان، در جنوب شرق قبر فاطمه بنت اسد و قبر عباس.

البته در حال حاضر جز قبور در ظاهری نام و نشان، چیز دیگری در بقیع فعلی

مشاهده نمی شود.

کتابنامه:

۱. ابن جبیر، محمد بن احمد (بی تا)، رحلة ابن جبیر، بیروت، دار و مكتبة الهلال.
۲. ابن حزم اندلسی، علی بن احمد بن سعید (۱۴۰۳ق)، جمهرة انساب العرب، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۳. ابن شاهین، عمر بن احمد (۱۴۰۸ق)، ناسخ الحدیث و منسوخه، تحقیق سمیر بن احمد الزهیری، الزرقاء، مكتبة المنار.
۴. ابن شبة نمیری، عمر (۱۴۱۰ق)، تاریخ المدینة المنورة، تحقیق فهیم محمد شلتوت، قم، دارالفکر.

٥. ابن عبد البر، ابوعمريوسف بن عبدالله (١٤١٢ق)، الاستيعاب في معرفة الاصحاب، تحقيق على محمد البجاوي، بيروت، دارالجيل.
٦. ابن عنه، احمد بن علي (١٤١٧ق)، عمدة الطالب في انساب آل ابي طالب، قم، مؤسسة انصاريان.
٧. الياس عبدالغني، محمد (١٤٢٤ق)، تاريخ المدينة المنورة المصوّر، مدينه منوره، فهرسة الملك فهد الوطني.
٨. پور اميني، محمدامين (١٣٩٤)، بقيق در بستر تاريخ، ترجمه حسن سجادي پور، تهران، نشر مشعر.
٩. جعفريان، رسول (١٣٨٩ش)، سفرنامه هاي حج قاچاري، تهران، نشر علم.
١٠. جمعي از نويسندگان (١٣٩٤)، بقيق در آينه تاريخ، (مجموعه مقالات فصلنامه ميقات حج)، تهران، نشر مشعر.
١١. خامه يار، احمد (١٤٠١ش)، بهشت بقيق، تهران، انديشه ميراث.
١٢. خياري، احمد ياسين احمد (١٤١٩)، تاريخ معالم المدينة المنورة قديما و حديثاً، سعودي، الأمانة العامة.
١٣. دياربكري، حسين بن محمد (بي تا)، تاريخ الخميس في احوال انفس نفيس، بيروت، دار صادر.
١٤. رعد العاملي، شيخ يوسف (١٤١٨)، معالم مكة و المدينة بين الماضي و الحاضر، بيروت، دارالمرتضى.
١٥. رفعت پاشا، ابراهيم (١٩٢٥)، مرآة الحرمين، قاهره، دارالكتب المصريه.
١٦. سخاوي، شمس الدين محمد بن عبد الرحمان (١٤١٤ق)، التحفة اللطيفة في تاريخ المدينة الشريفة، بيروت، دارالكتب العلميه.
١٧. سمهودي، علي بن عبدالله (٢٠٠٦م)، وفاء الوفا باخبار دار المصطفى، تحقيق محفوظ خالد عبدالغني، بيروت، دارالكتب العلميه.
١٨. شيخ صدوق محمد بن علي (بي تا)، من لا يحضره الفقيه، تحقيق على اكبر غفاري، قم، مؤسسه نشر اسلامي.
١٩. صباغ، خالد بن علي بن حسين (١٤٢٠ق)، الاصابة في معرفة مساجد طابة، مدينه منوره، فهرسة مكتبه الملك فهد الوطني.

٢٥. صبرى پاشا، ايوب (١٤٢٤ق)، موسوعة مرآة الحرمين وجزيرة العرب، قاهره، دار الآفاق الجديده.
٢٦. عطار، سيدضياء الدين بن محمد بن مقبول (١٤٣٤ق)، مساجد صلى فيها رسول الله ﷺ فى الحرمين الشريفين و الجزيرة العربية، جدّه، كنوز المعرفة.
٢٢. غزالى، ابوحامد محمد بن محمد (بى تا)، احياء علوم الدين، بيروت، دارالمعرفة.
٢٣. فخر رازى، محمد بن على (١٣٧٧ش)، الشجرة المباركة فى انساب الطالبين، تحقيق مهدي رجائى، قم، كتابخانه آية الله مرعشى.
٢٤. قائدان، اصغر (١٣٧٤)، تاريخ و آثار اسلامى مکه مكرّمه و مدينه منوره، تهران، نشر مشعر.
٢٥. كعكى عبدالعزيز بن عبدالرحمان (١٤٣٥)، معالم المدينة المنورة بين العمارة و التاريخ، مدينه منوره، فهرسة مكتبة الملك فهد الوطنيه.
٢٦. مدنى، على بن موسى (بى تا)، وصف المدينة المنورة، بى جا، مطبعة نهضة مصر.
٢٧. مرجانى، عبدالله بن عبدالملك (٢٥٠٢م)، بهجة النفوس و الاسرار فى تاريخ دار هجرة النبى المختار، تحقيق محمد عبدالوهاب فضل، بيروت، دار الغرب الاسلامى.
٢٨. مطرى، جمال الدين محمد بن احمد (١٤٠٣ق)، التعريف بما أنست الهجرة من معالم دار الهجرة، تحقيق سليمان الرحيل، رياض، فهرسة الملك فهد الوطنيه.
٢٩. نجفى، محمد باقر (١٣٦٧ش)، مدينه شناسى، تهران، نشر خرمايستان.
٣٥. نجمى، محمد صادق (١٣٨٦ش)، تاريخ حرم ائمه بقیع و آثار ديگر در مدينه منوره، تهران، نشر مشعر.

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی